

Brussels Informatie-, Documentatie- en
Onderzoekscentrum

18 Brussel

De Brusselse middenklasse:
een sociologische verkenning
BRIO WORKING PAPER 6 – 2020

Rudi Janssens - Petrus te Braak - Johan Surkyn

Een onderzoek met financiële steun van

INHOUD

1	Inleiding	3
2	Wie of wat is de middenklasse?.....	4
2.1	'Cash' als basis voor het middenklasseconcept	4
2.2	'Credentials' als basis voor het middenklasse-concept.....	8
2.3	'Culture' als basis voor het middenklasseconcept	11
2.4	Relativiteit van het middenklassebegrip	12
3	De dynamiek van de stedelijke middenklasse	13
3.1	De stedelijke middenklasse in perspectief.....	13
3.2	Middenklassers opnieuw naar de stad halen	14
3.3	Middenklassers in de stad houden.....	18
3.4	De stad als motor voor sociale mobiliteit: een nieuwe middenklasse creëren.....	20
4	Discussie.....	21
4.1	De middenklasse als financiële garantie	21
4.2	De dynamiek van de middenklasse	22
4.3	Welk beleid voor de middenklasse?	23
4.4	Verder onderzoek.....	25
5	Literatuur.....	26

1 INLEIDING

Aan de basis van het Bruxodusproject liggen de initiële beleidsvragen waarom de uitstroom van de Brusselse middenklassers uit het gewest zich blijft doorzetten, en welke impact het beleid kan uitoefenen op hun keuzeproces opdat ze toch voor de stad zouden kiezen. Zo stelt het huidige Brusselse regeerakkoord dat een van de prioriteiten van het bestuur is om *'de middenklasse op een duurzame manier te verankeren in het Gewest'* (be gov, 2019, p5). Ongeacht of het nu gaat over de arbeidsmarkt, de belastingen, de woonmarkt, de verzorgingsstaat: in het huidige maatschappelijke en politieke debat duikt het begrip 'middenklasse' te pas en te onpas op. Alhoewel men aanneemt dat het om een grote groep mensen gaat tussen de armere/lagere/arbeidersklasse enerzijds en de hogere klasse anderzijds, blijft het veelal bij een erg intuïtieve benadering van wie al dan niet tot die middenklasse behoort.

Er is geen unieke, algemeen geaccepteerde definitie van de 'middenklasse'. De basis van hoe sociale wetenschappers dit definiëren wordt gevormd door de drie C's: 'cash'¹, 'credentials'² en 'culture'³ (Reeves e.a., 2018). Uiteraard is elke keuze op dit vlak minstens arbitrair en meestal ook ideologisch gekleurd, zeker als het gelinkt is aan de huidige politieke discussies over de impact van globalisering, stedelijke polarisering et cetera. Alhoewel, gezien de samenhang, een duidelijke overlap tussen deze drie basisbenaderingen onvermijdelijk is, bieden ze elk op zich een interessante invalshoek om middenklasse als concept te duiden en als analysekader te gebruiken.

Op basis van een sociologische benadering van het klassebegrip en de concrete surveydata van het Bruxodusonderzoek (zie te Braak e.a., 2019) gaat deze working paper dieper in op de eigenheid en de dynamiek van de Brusselse middenklasse. De gegevens die in deze paper worden gebruikt zijn afkomstig van een survey, afgenomen in de loop van 2018 (zie te Braak e.a., 2019). In deze survey werden drie groepen bevraagd: de 'blijvers' (diegenen die in Brussel geboren en getogen zijn of er reeds meer dan 5 jaar wonen), de 'nieuwkomers' (die ofwel vanuit een andere Belgische gemeente of vanuit het buitenland naar een Brusselse gemeente zijn komen wonen) en de vertrekkers (die een van de Brusselse gemeenten als woonplaats inruilden voor een gemeente in Vlaanderen of Wallonië)⁴.

---

¹ Economische bronnen, vooral inkomen, vermogen, vrij te zijn van armoede, ...

² Onderwijsprestaties en -kwalificaties, beroepsstatus, ...

³ Attitudes, ingesteldheid, gedrag, zelfperceptie, ...

⁴ Zie Appendix 1

2 WIE OF WAT IS DE MIDDENKLASSE?

2.1 'Cash' als basis voor het middenklasseconcept

Een eerste, en meest gehanteerde, benadering focust op het inkomen ('cash') als basis voor de indeling van de bevolking in klassen. Het inkomen is geen absolute maat en kan uiteraard fluctueren, zeker voor bepaalde beroepsgroepen, waardoor methodologisch de definitie niet uitsluitend tot een bepaalde momentopname kan gereduceerd worden. Ook is het vaak moeilijk alle samenstellende elementen van het inkomen bij de analyse te betrekken, zodat meestal het belastbaar inkomen als belangrijkste indicator wordt gebruikt, wetende dat dit voor bepaalde groepen een onderschatting van het effectief te besteden inkomen is. Een maat gebaseerd op het inkomen impliceert eveneens dat er geen rekening wordt gehouden met mogelijke schulden of leningen waardoor de relatie tussen het inkomen en de beschikbare financiële middelen niet eenduidig is. In deze context zijn er diverse benaderingen mogelijk, waarbij onderzoekers verschillende relatieve of absolute inkomensgrenzen hanteren (zie o.a. Atkinson & Bardolini, 2011; D'Agostino, 2012; ...). Wat de inkomengerelateerde definitie betreft, zijn er in de literatuur twee normen terug te vinden om de middenklasse af te lijnen.

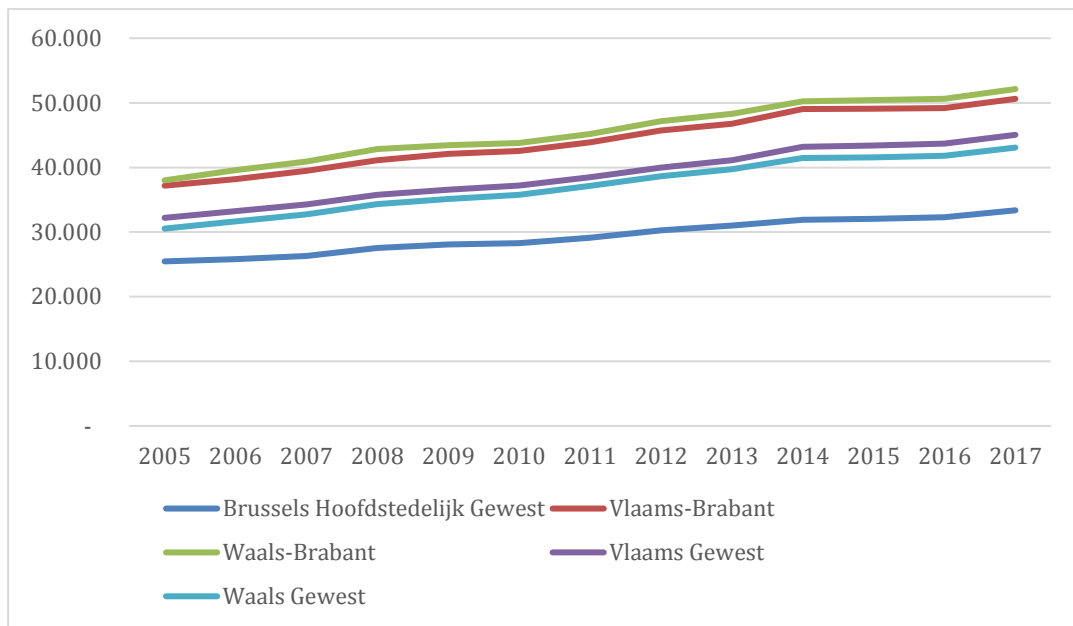
Een eerste maat is de 60% 'middelste verdiemers' waarbij de bovenste 20% als 'rijk' en de onderste 20% op de inkomensschaal als 'arm' worden gezien (zie o.a. Atkinson & Bardolini, 2011). Dit is de methode die door het US Census Bureau in haar vergelijkingen wordt gehanteerd. Het geeft een indicatie van hoe het totale inkomen over een vast percentage van de bevolking over de tijd evolueert. Deze benadering is vrij statisch, en gaat bijvoorbeeld deels voorbij aan de huidige politieke discussies over armoede, polarisering en het verdwijnen van de middenklasse (zie o.a. Vaughan-Whitehead, 2016).

Een tweede methode binnen de financiële benadering neemt de mediaan als standaard, en definieert de middenklasse op basis van het percentage inwoners boven en onder de mediaan. De bovengrens ligt bij verschillende studies vrij algemeen op 200% (uitzonderlijk 150%) van het mediaan gezinsinkomen. De ondergrens varieert van 60%, over 66%, 75% naar 80%, en is afhankelijk van de focus van het onderzoek. Ligt deze op de analyse van de armoede, dan hanteert men meestal nog een grens tussen de armoedegrens en de minimumgrens van de middenklasse, de zogenaamde arbeidersklasse. We nemen hier twee voorbeelden die in de Belgische/Brusselse context worden gebruikt. De meest gehanteerde internationale afbakening (zie o.a. Gornick & Jäntti, 2013; Vaughan-Whitehead, Vazquez-Alvarez, & Maitre, 2016), die ook in recent Belgisch onderzoek wordt naar voren geschoven (zie Robben e.a. 2018; Abts e.a., 2019), opteert voor het 60%-200% interval. Hierbij maken ze een onderscheid tussen de 'kernmiddenklasse' (80%-120%), de 'lagere middenklasse' (60%-80%) en de 'hogere middenklasse' (120%-200%) (Abts e.a., 2019). Het BISA hanteert striktere grenzen, van 75% tot

150% van het mediaaninkomen, een ruime definitie van wat in de vorige indeling 'kernmiddenklasse' wordt genoemd (Verdonck e.a., 2012). Omdat de definitie nogal verschilt afhankelijk van de context van de onderzoeksvraag, spreekt men ook wel van 'middengroepen' (Engbersen e.a., 2017). Een inkomengerelateerde benadering die hierbij aansluit, is deze die niet alleen het inkomen op zich, maar ook het bezit in het algemeen, als basis neemt (zie o.a. Piketty, 2014).

In het surveydeel van het Bruxodusonderzoek wordt eveneens naar het maandelijks te besteden gezinsinkomen gevraagd. Een eerste keuze die gemaakt moet worden, is deze van het mediaaninkomen. Om zo dicht mogelijk het nettogezinsinkomen te benaderen wordt als basis voor het mediaaninkomen het totaal belastbaar inkomen van de gemeenschappelijke aangiften geselecteerd. Figuur 1 geeft de evolutie van dit jaarlijks mediaaninkomen voor de periode 2005-2017 weer. Deze figuur geeft de duidelijke verschillen aan tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de aangrenzende provincies, die de grootste kloof met Brussel vertonen, en met de andere regio's die eveneens beduidend hoger scoren dan Brussel. Deze verschillen zijn niet alleen afhankelijk van het gemiddelde individuele inkomen, maar ook van de gezinssamenstelling. Zo telt Brussel, volgens de meest recente cijfers van Statbel (2019), bijvoorbeeld 46% alleenwoners (gezinnen die uit één persoon bestaan), tegenover 36% in Wallonië en 32% in Vlaanderen. Alhoewel de keuze voor een financiële maat vrij accuraat en algemeen vergelijkbaar oogt, kunnen de populaties waarop deze vergelijking betrekking heeft qua kenmerken danig verschillen zodat de impact van bepaalde gebeurtenissen of maatregelen evenmin dezelfde is. Vermits dit onderzoek vertrekt van de woonpreferenties van de Brusselaars vormt de Brusselse mediaan de basis van de vergelijking. Dit sluit aan bij de analyses van het BISA (zie Vervoort, e.a., 2012).

De meest eenvoudige benadering is de restrictieve benadering gebaseerd op het mediaaninkomen, die elke subpopulatie in drie verdeelt. Het gaat hier om een relatieve maat, wat betekent dat de Brusselse middenklasse verschilt van, bijvoorbeeld, de middenklasse in Vlaams- of Waals-Brabant. Het is dus vooral de specificiteit van Brussel zelf die haar middenklasse zal bepalen.

Figuur 1. Mediaan totaal netto belastbaar inkomen der gemeenschappelijke aangiften inkomstjaren 2005-2017 (Bron: Statbel - BISA)

De Brusselse mediaan voor 2017, op basis van de belastingaangiften, bedraagt 33.372 euro per gezin, hetgeen vergelijkbaar is met een maandelijks netto-inkomen van 2.781 euro. In het verlengde van bovenstaande benaderingen geven tabellen 1 (restrictieve benadering) en 2 (meer gedetailleerde benadering) een overzicht van de samenstelling van de Brusselse middenklasse op basis van de verschillende categorieën die in de survey werden bevraagd. Bij de Brusselaars wordt een onderscheid gemaakt tussen de blijvers (diegenen die reeds geruime tijd in Brussel wonen en ook bij een verhuizing binnen de grenzen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een nieuwe woning kozen), de nieuwe Brusselaars geboren in België en de nieuwe Brusselaars geboren in het buitenland. De laatste kolom verwijst naar de groep van die het Brussels Hoofdstedelijk Gewest inruilde voor een andere woonplaats in België.

Klasse	Blijvers	Nieuwkomers	Nieuwkomers	Nieuwkomers	Vertrekkers
		<i>Totaal</i>	<i>° Belg</i>	<i>° niet-Belg</i>	
Lagere klasse	47,9%	47,6%	40,0%	70,5%	33,7%
Middenklasse	33,8%	34,0%	39,7%	17,1%	43,8%
Hogere klasse	18,2%	18,4%	20,3%	12,4%	22,5%

Tabel 1. Verdeling klassen per categorie (restrictieve benadering)⁵

De klasse-indeling bij diegenen die reeds minstens 5 jaar in Brussel wonen, leunt het sterkste aan bij de cijfers voor Brussel in zijn totaliteit (Verdonck e.a., 2012) die de Brusselse middenklasse schatten op 34,2% van de populatie. De verschillen situeren zich vooral bij de nieuwe Brusselaars, waarbij de groep met de Belgische nationaliteit significant meer middenklassers telt, en deze van de ingeweken Brusselaars met de buitenlandse nationaliteit significant meer personen uit de lagere klasse. Bij de vertrekkers vormen de middenklassers de grootste groep, en zijn ook de gewezen Brusselaars uit de hogere klasse proportioneel oververtegenwoordigd in vergelijking met de Brusselse bevolking. Wat de middenklasse betreft, zien we dat ze niet alleen de grootste groep vormen die een Brusselse voor een andere Belgische gemeente inruilen, maar dat ook wat betreft de omgekeerde beweging de nieuwkomers uit de rest van België de middenklasse relatief sterker vertegenwoordigd is dan bij de blijvers. Een deel van hen zijn jongeren die in Brussel studeerden, maar pas op het ogenblik dat ze een job hebben zich ook officieel inschrijven in een Brusselse gemeente.

In de tabel 2 wordt dit door de meer gedetailleerde benadering van middenklasse verder geëxpliciteerd.

---

⁵ De cijfers van deze tabel werden berekend op basis van gewogen gemiddelden per subpopulatie, gebaseerd op geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Het hanteren van verschillende wegingscoëfficiënten maakt dat de verhoudingen binnen de onderscheiden groepen representatief zijn, maar niet over de groepen heen.

Klasse	Blijvers	Nieuwkomers			Vertrekkers
		Totaal	° Belg	° niet-Belg	
Lagere klasse	47,9%	47,4%	40,0%	70,5%	33,7%
Lagere middenklasse	10,6%	10,7%	13,2%	2,9%	11,9%
Kernmiddenklasse	17,6%	14,7%	15,4%	12,4%	21,7%
Hogere middenklasse	11,1%	15,6%	19,4%	3,8%	18,0%
Hogere klasse	12,8%	11,6%	12,0%	10,5%	14,7%

Tabel 2. Verdeling klassen per categorie (gedetailleerde benadering)⁶

Het klasseprofiel van de nieuwkomers leunt sterk aan bij dit van de blijvers, al blijven de verschillen tussen diegenen geboren in België en geboren elders uitgesproken, zeker wat de kernmiddenklasse of hoger betreft. Bij de groep vertrekkers is het aandeel van deze categorieën relatief belangrijker in vergelijking met de andere Brusselaars.

Een eerste algemene analyse, op basis van het beschikbare inkomen, leert dat Brussel zowel middenklassers aantrekt als verliest, maar dat het relatieve verlies van de kern- en hogere middenklasse meer uitgesproken is dan van de hogere klasse. Het zijn dus niet de meest vermogende Brusselaars die het gewest verlaten.

2.2 ‘Credentials’ als basis voor het middenklasse-concept

Een tweede benadering is eerder sociologisch dan economisch, en is gebaseerd op ‘credentials’, waarmee onder meer wordt verwezen naar de onderwijsachtergrond, de opleiding en/of de beroepssituatie van de betrokkenen. Het diplomaniveau refereert aan het potentieel om tot een bepaalde klasse te behoren (zie o.a. Murray, 2012; Putnam, 2015; ...). Bij de start van een beroepscarrière correspondeert het inkomen niet noodzakelijk met het diplomaniveau, maar het is vaak wel een moment dat kan worden gelinkt aan belangrijke woonkeuzes en verhuisbewegingen. Als basis van de onderwijsclassificatie wordt gebruik gemaakt van de ISCED standaard (International Standard Classification of Education) van de UNESCO (zie <http://uis.unesco.org>) zoals deze bijvoorbeeld ook door de Vlaamse Gemeenschap als onderwijsclassificatie wordt gebruikt⁷. Tabel 3 is gebaseerd op een categorisering van de ISCED-

⁶ Idem voetnoot 5.

⁷ <http://data-onderwijs.vlaanderen.be/documenten/bestand.ashx?nr=8672>

classificatie op basis van 4 categorieën: maximaal lager secundair onderwijs (ISCED 0-2), hoger en voortgezet secundair onderwijs (ISCED 3-4), hoger onderwijs buiten de universiteit (ISCED 5) en universitair onderwijs (ISCED 6+).

Onderwijsniveau	Blijvers	Nieuwkomers	Nieuwkomers	Nieuwkomers	Vertrekkers
		<i>Totaal</i>	<i>° Belg</i>	<i>° niet-Belg</i>	
ISCED 0-2	16,1%	7,4%	4,9%	14,5%	14,7%
ISCED 3-4	46,2%	39,2%	36,8%	46,2%	43,5%
ISCED 5	13,9%	15,8%	18,0%	9,4%	17,1%
ISCED 6+	23,7%	37,7%	40,3%	29,9%	24,7%

Tabel 3. Verdeling onderwijsniveau per categorie⁸

Zoals hierboven gesteld, vormt het onderwijsniveau het kapitaal dat tot lidmaatschap van een bepaalde klasse kan leiden. De uiteinden van de onderwijsladder zijn indicatief voor de kans dat deze personen tot de lagere dan wel de hogere klasse zullen behoren, maar toch kunnen ze allemaal in de toekomst deel gaan uitmaken van de middenklasse. Het is dus verre van evident om deze link te leggen, maar dit toont wel de dynamiek van de samenstelling van de middenklasse aan. Zo correspondeert de indeling in tabel 3 helemaal niet met deze van de tabellen op basis van het inkomen. De instromers van buiten België behoren tot de laagste financiële klasse, maar zijn qua diplomaniveau vergelijkbaar met de blijvers, wat toch op een belangrijk potentieel wijst. Verhoudingsgewijs ligt het diplomaniveau van de instromers zelfs hoger dan dit van de uitstromers. Universitair geschoolden zijn dus meer geneigd naar Brussel te komen, dan om de stad in te ruilen voor een andere Belgische gemeente.

Een tweede indicator binnen deze context is de arbeidssituatie. In het Belgisch verkiezingsonderzoek van 2014 (IPSO-KULeuven, zie Abts e.a., 2019) wordt vanuit deze 'credential'-benadering een onderscheid gemaakt tussen de arbeidersklasse (geschoolde en ongeschoolde arbeiders), de middenklasse (lagere administratieve beroepen en ambtenaren en mensen met routineuze hoofdarbeid) en de hogere klasse (professionals en hogere administratieve beroepen en ambtenaren). Op basis van deze indeling behoort ruim de helft van de Belgen tot de middenklasse (54%, tegenover 12% tot de hogere en 34% tot de arbeidersklasse).

⁸ Idem voetnoot 5.

Het zwakke punt van deze benadering is het feit dat niet iedereen beroepsactief is, ongeacht de klasse waartoe hij of zij behoort, gaande van een ongeschoolde die geen plaats vindt op de arbeidsmarkt omwille van zijn ontoereikende kwalificaties, tot een rentenier die zijn inkomsten buiten het arbeidscircuit om genereert, samen met alle mensen die omwille van familiale of gezondheidsredenen of leeftijd inactief zijn. In onderstaande tabel 4 worden daarom, naast de benadering die ook in voorgaande tabellen werd gehanteerd, een laatste rij toegevoegd met mensen die momenteel niet aan de arbeidsmarkt participeren. Zeker in een migratiestad als Brussel komt niet iedereen onmiddellijk op de lokale arbeidsmarkt terecht. Om een duidelijk beeld te krijgen van de huidige situatie, en gegeven de persoonlijke mobiliteit in de Brusselse context, werd de optie om de vorige arbeidssituatie als basis te nemen voor diegenen die momenteel niet actief zijn, niet weerhouden.

Onderwijsniveau	Blijvers	Nieuwkomers	Nieuwkomers	Nieuwkomers	Vertrekkers
		<i>Totaal</i>	<i>° Belg</i>	<i>° niet-Belg</i>	
Arbeidersklasse	6,3%	6,7%	6,7%	6,9%	7,9%
Middenklasse	65,5%	61,7%	62,8%	58,6%	65,2%
Hogere klasse	28,2%	31,5%	30,5%	34,5%	26,9%
Niet-actief	49,9%	34,9%	29,6%	50,4%	36,0%

Tabel 4. Verdeling klassen per categorie op basis van arbeidssituatie⁹

Al bij al zijn de verschillen tussen de onderscheiden klassen beperkt. De significante verschillen liggen vooral tussen de actieven en niet-actieven. De verhuizers, of het nu nieuwkomers zijn of vertrekkers, zijn significant meer beroepsactief dan de blijvers. Een deel van de verklaring ligt in het compositie-effect van deze verschillende groepen, daar de gemiddelde leeftijd van de blijvers hoger ligt dan van de in- en uitstromers. Verhoudingsgewijs vinden we bij de vertrekkers iets meer arbeiders en iets minder personen uit de hogere klasse. Vanuit het arbeidsmarktperspectief is er dus eerder een uitstroom van de lagere klasse vanuit Brussel naar de rest van België dan van de middenklasse en zeker dan van de hogere klasse.

⁹ Idem voetnoot 5.

2.3 ‘Culture’ als basis voor het middenklasseconcept

In een derde benadering staan culturele indicatoren centraal: het cultureel kapitaal, attitudes, een bepaalde levensstijl ... Dit is sterk gerelateerd aan zelfidentificatie, waarbij een persoon zichzelf in een bepaalde klasse indeelt¹⁰. Waar het in de twee vorige benaderingen vooral om een ‘toegewezen’ klassebegrip ging waarbij anderen via ‘objectieve’ criteria bepalen tot welke klasse iemand behoort, gaat het hier om de manier waarop de persoon zichzelf definieert. Het verwijst naar een mate van ‘klassebewustzijn’, waarbij iemand zich op basis van gedeelde ervaringen als lid van een bepaalde klasse ziet (zie D’Hooge, 2016; Savage, 2001 in Abts e.a. 2019). Uit het IPSA-onderzoek, dat reeds werd aangehaald in verband met de relatie tussen middenklasse en arbeidssituatie (Abts e.a., 2019), blijkt dat 29% van de Belgen zichzelf tot de arbeidersklasse rekent, 70% tot de middenklasse (ongeveer de helft tot de lagere middenklasse – 37% - en de andere helft tot de hogere middenklasse – 33%) en slechts 1% tot de hogere klasse. Ook in het Bruxodus-onderzoek werd de respondenten gevraagd naar de klasse waartoe ze zichzelf rekenen. Deze inschatting wordt in tabel 5 samengevat.

Klasseperceptie	Blijvers	Nieuwkomers	Nieuwkomers	Nieuwkomers	Vertrekkers
		<i>Totaal</i>	<i>° Belg</i>	<i>° niet-Belg</i>	
Lagere klasse	22,2%	17,1%	13,3%	32,3%	14,0%
Lagere Middenklasse	30,5%	25,2%	26,6%	19,4%	37,8%
Hogere Middenklasse	42,8%	53,2%	56,5%	38,7%	43,5%
Hogere klasse	4,5%	4,5%	3,7%	9,7%	4,7%
Geen/weet niet	19,3%	24,5%	18,3%	43,1%	22,3%

Tabel 5. Verdeling klassen per categorie op basis van zelfperceptie/identificatie¹¹

Het meest opvallende is het feit dat de nieuwkomers uit het buitenland zichzelf het moeilijkst lijken te kunnen inschatten, wat op zich niet verwonderlijk is vermits ze in een nieuwe omgeving terecht komen die mee de persoonlijke perceptie bepaalt. Toch tellen ze tegelijk verhoudingsgewijs meer mensen die zichzelf zien als lid van de lagere of hogere klasse. Een vergelijking van de vertrekkers met de blijvers leert dat er geen verschillen zijn tussen diegenen

¹⁰ Voor een overzicht van deze verschillende benaderingen, zie Pressman, 2015.

¹¹ Idem voetnoot 4.

die zichzelf als lid zien van de hogere middenklasse en de hogere klasse. Het zijn diegenen uit de lagere middenklasse die oververtegenwoordigd zijn bij de vertrekkers.

2.4 Relativiteit van het middenklassebegrip

De vorige paragrafen maken duidelijk dat er geen unieke definitie van de middenklasse bestaat, maar dat de verschillende elementen, die de basis voor een operationele definitie van de middenklasse vormen, allen wel een rol spelen in het debat over de 'verdwijnde' middenklasse in de steden. Men kan zich de vraag stellen in welke mate deze definities elkaar overlappen. Onderstaande tabel geeft de samenhang weer tussen de verschillende benaderingen zoals hiervoor beschreven: beschikbaar inkomen, onderwijsachtergrond, beroepssituatie en zelfperceptie.

Klasse	Cash (inkomen)	Credentials (diploma)	Credentials (beroep)	Culture (zelfperceptie)
Cash (inkomen)	1,000	,370**	,378**	,125**
Credentials (diploma)	,370**	1,000	,537**	,210**
Credentials (beroep)	,378**	,537**	1,000	,336**
Culture (zelfperceptie)	,125**	,210**	,336**	1,000

Tabel 6. Correlatie tussen verschillende benaderingen middenklasse¹²

De bovenstaande correlaties verschillen, maar zijn niettegenstaande allen statistisch significant. Het is niet verwonderlijk dat de grootste samenhang deze tussen de opleiding en beroepssituatie is, de kleinste tussen het beschikbare te besteden inkomen en de zelfperceptie. Wat het inkomen betreft, is de correlatie met zelfperceptie vrij zwak, en deze met het diplomaniveau en de beroepssituatie eveneens matig. Zelfperceptie correleert nog het meeste met de beroepssituatie. Mensen brengen dus nog andere, of vooral andere, dan financiële aspecten in rekening als het over klassebewustzijn gaat. De tabel illustreert nogmaals de complexiteit van het middenklassebegrip en de relativiteit van de gehanteerde definities.

¹² Spearman's Rho, ** significantieniveau 0.01

3 DE DYNAMIEK VAN DE STEDELIJKE MIDDENKLASSE

3.1 De stedelijke middenklasse in perspectief

De discussie over het belang van de stedelijke middenklasse is niet enkel een Brussels debat maar kadert in een bredere internationale discussie over stadsontwikkeling en 'human mobility'. Door de desindustrialisering in de tweede helft van de 20ste eeuw, ondergingen de meeste Amerikaanse en Europese steden een fundamentele transformatie. De delokalisatie van de industriële activiteiten buiten de stad en in lageloonlanden, en de opkomst van de stedelijke diensteneconomie, leidden tot een dualisering met enerzijds een groeiende lagere klasse die wordt geconfronteerd met instabiele arbeidsmarktvoorwaarden, en anderzijds een groeiende klasse van hoger geschoolden die hun plaats vinden in een geglobaliseerde economische context (see Florida, 2002). Dit gaat gepaard met een inkrimping van de stedelijke middenklasse, gedefinieerd als de tweeverdieners met een stabiele arbeidsmarktpositie. Men spreekt in deze context van een 'dual city', 'global city', sociale polarisatie, segregatie ... (zie o.a. Holt-Jensen 2008, Mellenkoph & Castells 1992, Sassen 1991, ...). Deze economische evolutie ligt niet enkel aan de basis van een structurele maar ook van een ruimtelijke transformatie. Het resulteert in een 'mismatch' tussen de kwalificatie van de burgers en de vraag van de arbeidsmarkt, maar ook de huisvestingsmarkt houdt geen gelijke tred met de behoeften en/of mogelijkheden van de burgers in de stad. Samen met de demografische evolutie versterkt dit de geografische polarisatie in de stad (van getto's tot 'gated communities').

De mate van polarisatie is sterk afhankelijk van een aantal elementen die van land tot land en stad tot stad sterk kunnen verschillen, zoals uit het onderzoek van Oesch en Picciti (2019) blijkt. De polarisatie, zoals hierboven geschetst, komt vooral voor in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk (Autor & Dorn 2013, Dwyer & Wright 2019), maar eenzelfde technologische ontwikkeling leidt niet noodzakelijk overal tot dezelfde resultaten (Fernandez-Macias & Hurley 2017). In de meeste West-Europese landen leidde deze evolutie wel tot een groei van hoger gekwalificeerde jobs maar tegelijk tot een daling van het aantal laaggekwalificeerde jobs (OESCH, 2013). Deze evolutie weerspiegelt de Brusselse realiteit met haar arbeidsmarkt voor hoger geschoolden en hoge werkloosheidscijfers voor minder gekwalificeerde inwoners. De evolutie die aan de basis van de ontwikkeling van de polarisatiethese ligt, wordt dus niet uitsluitend door de technologische evolutie op de arbeidsmarkt gestuurd, maar ook door het onderwijsstelsel, de organisatie van de sociale zekerheid, de manier waarop de loonvorming gebeurt en het migratiebeleid.

Het tegengaan van deze dualisering wordt politiek meestal vertaald in 'de middenklasse in de stad houden', zoals het ook in het Brussels regeerakkoord van 2019 terug te vinden is. In de Brusselse context is dit synoniem aan het stoppen van het suburbanisatieproces. Dit proces kwam

vanaf de jaren '60 van vorige eeuw kwam op gang waarbij het bevolkingsaantal in de stad daalde, en Brusselaars verhuisden naar de stadsrand. De verkavelingen in de Vlaamse gemeenten rond Brussel werden de lokale variant van de 'suburbs', de groene buitenwijken van de nieuwe middenklasse. Tot dan was het vooral de hogere klasse die zich een woning in de groene stadsrand kon permitteren, maar door de huisvestingspolitiek, en de bereikbaarheid van het stadscentrum per auto, kwam dit ideaal ook binnen bereik van de middenklasse. De mythe van de harmonieuze dorpsgemeenschap werd vervangen door deze van de homogene inclusieve buitengemeente van gelijkgezinden. De Engelse wetenschappelijke term 'white flight', illustreert dat naast de economische evolutie ook sociale en culturele elementen een cruciale rol spelen in dit proces (Key, 2018). Vanaf de jaren '90 wordt Brussel opnieuw een aantrekkingspool voor jongeren (zie o.a. Deboosere e.a., 2009). In de postindustriële periode maakt de herwaardering van de steden en gentrificatie hen opnieuw populair voor een jong segment van de middenklasse. De stad werd synoniem voor jeugd en creativiteit, maar de vraag is in hoeverre ze de basis van een nieuwe middenklasse kunnen vormen.

Een politiek van 'de middenklasse in de stad houden' kan op drie manieren: ofwel de vroegere stadsbewoners in de suburbane stadsregio, van wie het beroeps- en/of culturele leven zich nog voornamelijk in de stad afspeelt, opnieuw naar de stad lokken, ofwel de huidige middenklasse in de stad houden, ofwel door opwaartse sociale mobiliteit een nieuwe middenklasse creëren. Omdat het in deze politieke discussie vooral draait om de financiële repercussies van het suburbanisatieproces, de zogenaamde 'Brusselse paradox' van meest productieve regio met de armste bewoners door de pendel van diegenen die deze productiviteit genereren, focussen we hier in eerste instantie op het middenklassebegrip gedefinieerd op basis van het beschikbare inkomen. In een vorig rapport stonden de verhuismotieven centraal (te Braak e.a., 2020), hier ligt de nadruk op het profiel van de verhuizers.

3.2 Middenklassers opnieuw naar de stad halen

Een eerste, en in het politieke discours meest voor de hand liggende, vraag vanuit het beleid is of mensen die de stad hebben verlaten eigenlijk niet liever in de stad waren gebleven. Alhoewel het moeilijk lijkt om diegenen die het Brussels hoofdstedelijk Gewest reeds hebben verlaten, opnieuw te verleiden om naar Brussel te komen wonen, is het profiel van deze groep indicatief om na te gaan wie al dan niet denkt om naar de stad terug te keren. In deze paragraaf ligt de focus op diegenen in de groep van vertrekkers die het voor zichzelf mogelijk achten dat ze binnen 10 jaar opnieuw in Brussel wonen (ruim een kwart van de vertrekkers). Tabel 7 geeft een overzicht van het percentage van potentiële terugkeerders binnen elke klasse op basis van de verschillende benaderingen. De laatste kolom geeft aan in welke mate er significante verschillen zijn tussen de verschillende klassen. Dit is enkel bij de indeling op basis van de beroepsklasse niet het geval.

Type klasse-indeling	Laag	Midden	Hoog	Totaal	Sign
Financieel	41,8%	19,0%	25,0%	27,5%	.000
Opleiding	12,3%	31,1%	27,5%	27,6%	.005
Beroepsklasse	8,7%	25,4%	23,4%	23,8%	.196
Identificatie	39,3%	22,8%	55,6%	26,3%	.001

Tabel 7. Vertrekkers die zichzelf binnen 10 jaar terug in Brussel zien wonen

Binnen de groep van potentiële terugkeerders scoort de middenklasse slecht. Wie qua financiële draagkracht tot de middenklasse behoort, of zichzelf met die middenklasse identificeert, is significant minder geneigd binnen 10 jaar terug in Brussel te wonen, vooral in tegenstelling tot de lagere klasse en diegenen die zich met de hogere klasse identificeren. Het zijn vooral de voormalige Brusselaars uit de lagere klasse die blijkbaar noodgedwongen de stad hebben verlaten en, indien de kans zich voordoet, terug willen. Dit ligt in de lijn van de bevindingen in ander onderzoek over Brusselse vertrekkers (De Laet, 2018), dat eveneens concludeert dat 30% van de vertrekkers uit de lagere klasse, in het gegeven onderzoek 'volksklasse' genoemd, komt en onder druk van zowel de economische transitie als de ruimtelijke druk door de verhoogde huisvestingskosten de stad noodgedwongen gaat inruilen voor andere regio's die echter geen betere economische perspectieven bieden. Dit kan ook de sterkte van de band met Brussel verklaren van dat deel van de groep dat binnen 10 jaar graag opnieuw in Brussel zou willen wonen.

Door een multivariate variantieanalyse van de klassebenadering op basis van het beschikbare inkomen, wordt nagegaan welke variabelen, rekening houdend met de andere variabelen in het model, de grootste gemiddelde verschillen induceren tussen diegenen die geneigd zijn terug naar Brussel te willen en diegenen die dergelijk toekomstperspectief afwijzen. Het model toetst de impact van: het huiseigenaarschap, de beroepssituatie, de gezinssituatie, de gehechtheid aan Brussel, de tevredenheid over de woonomgeving, de tevredenheid over de woning, de woonplaats (de Rand, Vlaanderen of Wallonië), het diplomaniveau, de leeftijd en de geboorteplaats. De resultaten worden in tabel 8 weergegeven. Hierin worden de variabelen uit het bovenstaande model opgenomen die voor de middenklassers wel degelijk significante verschillen vertonen tussen potentiële terugkeerders en blijvers. De F-waarde verwijst naar de grootte van de variantie die door de variabele wordt verklaard (hoe groter deze F-waard, hoe groter de verschillen tussen de categorieën van deze variabele zijn van diegenen die al dan niet naar Brussel willen terugkeren), de eta-kwadraat waarde (de verklaarde variantie: hoe groter hoe belangrijker), en de gemiddelde afwijking van elke categorie van de geselecteerde variabele ten opzichte van het gemiddelde, rekening houdend met de impact van de verschillende variabelen

van het model. Enkel de variabelen waarvan de categorieën significante verschillen aangeven (sign < .1), werden in de tabel weerhouden.

Middenklasse	F-waarde	Eta²	Afwijking gemiddelde (gecorrigeerd)
Gehechtheid Brussel 1. Niet gehecht 2. Gehecht	13,097	10,4%	-,12028 ,08765
Huiseigenaarschap 1. Huurder 2. Eigenaar	4,547	4,4%	,07663 -,04580
Gezinssituatie 1. Bij ouders 2. Alleenstaand 3. Eenouder 4. Met partner 5. Met partner en kinderen 6. Andere	3,786	4,3%	,66748 ,07985 ,31200 -,02759 -,07388 ,07194
Tevredenheid woonomgeving 1. Neen 2. Ja	3,410	0,4%	,43099 -,02118
Tevredenheid woning 1. Neen 2. Ja	3,331	0,3%	-,52890 ,01958
Beroepssituatie 1. Tewerkgesteld 2. Werkloos 3. Inactief 4. Student	2,738	0,7%	,01380 ,14207 ,01209 -,79991
Verklaarde variantie model		30,8%	

Tabel 8. Profiel potentiële terugkeerders uit middenklasse

De mate waarin de middenklassers die de stad verlaten zich nog met deze stad kunnen identificeren, is de belangrijkste variabele die bepaalt of men zich binnen 10 jaar opnieuw in de stad ziet wonen of niet. Deze variabele verklaart ruim een derde van de variantie van het model en stelt de andere variabelen duidelijk in de schaduw, ook de materiële elementen verbonden aan de nieuwe woonomgeving. Ook diegenen die zelf geen huis bezitten of minder tevreden zijn

over hun woonomgeving of hun woning zijn eerder geneigd eventueel opnieuw naar Brussel te trekken. Diegenen die niet met partner en eventueel kinderen wonen, zijn ook meer geneigd opnieuw voor Brussel te kiezen, zeker wie (gedwongen?) met de ouders de stad moest verlaten. Minder belangrijk zijn de verhuizers die werkloos zijn, terwijl studenten die niet slaagden in hun studie in Brussel het minst geneigd zijn ooit nog terug te keren.

Wat geldt voor de middenklasse, geldt niet noodzakelijk voor de lagere of hogere klasse. Uitgeweken Brusselaars uit de lagere klasse zijn het meest geneigd naar Brussel terug te keren. Bij hen weegt de gehechtheid aan Brussel en het feit geen eigenaar te zijn van hun huidige woning nog zwaarder door dan bij de middenklasse. Bij de hogere klasse spelen deze factoren geen rol van betekenis. Wat voor beide wel geldt is dat zowel voor de verhuizers uit de lagere als uit de hogere klasse het zich al dan niet goed voelen in de woonomgeving wel belangrijk is om eventueel te verhuizen, maar de kwaliteit van de woning zelf dan weer niet. Bij de lagere klasse speelt tenslotte nog het diplomaniveau (hoe hoger dit diploma, hoe meer men geneigd is naar Brussel terug te keren), de huidige woonplaats (diegenen die momenteel in Vlaanderen wonen, zien zichzelf eerder opnieuw verhuizen), en de gezinssamenstelling (net als bij de middenklasse zijn ook hier inwonende kinderen, alleenstaanden en eenoudergezinnen meer geneigd naar Brussel terug te keren) een rol. Enkel bij de verhuizers uit de hogere klasse speelt leeftijd eveneens een rol: hoe jonger men is, hoe liever men opnieuw in Brussel wil wonen.

Ongeacht de klasse waartoe men behoort, speelt de woonomgeving een cruciale rol, en is belangrijker dan de eigenschappen van de woning zelf. De respondenten werd gevraagd om uit een lijst van een 25-tal omgevingskenmerken deze te kiezen die voor hen een rol gespeeld hebben om die specifieke omgeving te kiezen en welke helemaal niet. Via een factoranalyse kan deze set tot 6 factoren teruggebracht worden. Een eerste cluster verwijst naar een keuze gebaseerd op een groene, milieuvriendelijke en veilige leefomgeving waar men makkelijk zijn auto kan parkeren en met de auto makkelijk naar zijn werk (in Brussel) kan. Een tweede cluster omvat een gepast cultureel en horeca-aanbod. Een derde cluster focust op kindvriendelijkheid en wordt bepaald door een goede kinderopvang, een dito onderwijsaanbod en het aanbod van recreatieve activiteiten voor kinderen. Een vierde verwijst naar de bereikbaarheid van de woning als zwakke weggebruiker (te voet, fiets, openbaar vervoer). Een vijfde cluster wordt bepaald door het aanbod van betaalbare woningen. Een laatste cluster tenslotte verwijst naar het gebruik van de eigen taal en de aanwezigheid van een sociaal netwerk. Het eerste cluster is het meest bepalende om al dan niet in de toekomst naar Brussel terug te keren. Op de tweede plaats komt een gepaste en betaalbare woning. Ook de aanwezigheid van een sociaal netwerk waarin men de eigen taal kan spreken en het opvang- en onderwijsaanbod spelen een significante rol in het al dan niet terugkeren naar Brussel. Wat de andere clusters betreft, is er geen onderscheid tussen diegenen die wel of niet op termijn terug naar Brussel wensen te verhuizen. Maar de impact van de woonomgeving verschilt naargelang de klasse waartoe men behoort. Zo is voor de middenklasse het eerste cluster het enige dat significante verschillen tussen potentiële

terugkeerders en blijvers bepaalt. Het bevat dan ook de elementen van het traditionele middenklasse-ideaal van een groene en veilige omgeving met de stad (met de wagen) binnen handbereik. De meeste middenklassers kunnen zich in hun huidige woonomgeving hierin herkennen, maar indien niet dan zijn ze wel geneigd om naar Brussel terug te keren. Voor de lagere klasse speelt dit cluster geen rol van betekenis. Zij waren in eerste instantie op zoek naar een geschikte en betaalbare woning en naar een geschikt aanbod voor de kinderen. Ook voor de hogere klasse is het eerste cluster verreweg het meest doorslaggevend, maar hiernaast is voor hen ook het lokale sociale netwerk in de door hen geprefereerde taal significant belangrijk, en bij het ontbreken ervan overwogen ze om naar Brussel terug te keren.

3.3 Middenklassers in de stad houden

Een tweede groep verhuizers opteerde ervoor een nieuwe woning in Brussel te zoeken. Ook aan hen werd gevraagd waar ze denken binnen 10 jaar te wonen. Ruim de helft van de ondervraagden ziet zich nog steeds in Brussel wonen, al is het opvallend dat dit lijkt los te staan van de klasse waartoe men behoort, ongeacht de manier waarop men die klasse indeelt (zie tabel 9). Daarom is het interessant ook voor deze groep het profiel van de overtuigde blijvers wat nader te bekijken.

Type klasse-indeling	Laag	Midden	Hoog	Totaal	Sign
Financieel	51,3%	56,3%	58,3%	54,3%	.216
Opleiding	56,3%	52,5%	54,8%	53,7%	.703
Beroepsklasse	46,5%	50,4%	57,1%	52,0%	.291
Identificatie	46,9%	56,4%	53,1%	54,4%	.120

Tabel 9 Blijvers die zichzelf binnen 10 jaar nog in Brussel zien wonen

Zoals bij de stadsverlaters die zichzelf opnieuw naar de stad zien trekken, kijken we hier naar de verschillen in profiel van diegenen die in Brussel willen blijven wonen en diegenen die in de toekomst toch uit de stad weg willen. Tabel 10 geeft een overzicht van het model dat ook bij de stadsverlaters werd afgetoetst, met dien verstande dat de woonplaats hier refereert aan een woonplaats binnen de vijfhoek, de eerste kroon of de tweede kroon.

Middenklasse	F-waarde	Eta ²	Afwijking gemiddelde (gecorrigeerd)
Gehechtheid Brussel 1. Niet gehecht 2. Gehecht	13,097	10,4%	-,12028 ,08765
Leeftijd 1. 18-29 2. 30-44 3. 45-64 4. 65+	2,738	0,7%	,01380 ,14207 ,01209 -,79991
Verklaarde variantie model		28,4%	

Tabel 10. Profiel potentiële blijvers uit middenklasse

De twee variabelen die bij de middenklasse een verschil maken, zijn de identificatie met Brussel en de leeftijd. Het zijn de dertigers en veertigers die het meest geneigd zijn in de stad te blijven. Bij de hogere klasse spelen eveneens deze beide variabelen een significante rol, al geldt qua leeftijd hier dat het de jongste generatie is die zich binnen 10 jaar niet meer in Brussel ziet wonen, in tegenstelling tot de 65-plussers die het meeste aan Brussel gehecht zijn. Bij de lagere klasse daarentegen spelen veel meer factoren een rol. De meeste variantie wordt hier eveneens verklaard door de gehechtheid aan Brussel, op afstand gevolgd door de tevredenheid met de huidige leefomgeving. Maar ook de beroepssituatie speelt een rol, vooral studenten en wie niet aan de arbeidsmarkt deelneemt denken binnen 10 jaar elders te wonen, en hoe hoger geschoold hoe hoger men de kans om te blijven inschat. Qua gezinssituatie zijn het partners zonder kinderen die het minste geneigd zijn in Brussel te blijven evenals alleenstaanden en in mindere mate gezinnen met kinderen. Ook wie in Vlaanderen geboren is, ziet zichzelf op termijn significant meer vertrekken. Het feit huiseigenaar te zijn, blijft belangrijk. Tenslotte speelt ook de leeftijd mee: hoe ouder men is, hoe meer men geneigd is in Brussel te blijven.

Net als bij diegenen die effectief uit Brussel vertrokken, speelt bij de potentiële vertrekkers de woonomgeving een bepalende rol. Een groepering van deze omgevingsvariabelen resulteert in 5 verschillende clusters. Het belangrijkste cluster voor de blijvers is wat gemeenzaam 'stadsleven' zou genoemd kunnen worden: recreatie- en sportmogelijkheden, de aanwezigheid van culturele activiteiten, horeca en een diverse samenleving. Enkel voor de middenklasse zien we dat potentiële vertrekkers en blijvers hier significant verschillend op scoren, wie deze aspecten nu minder belangrijk vindt, ziet zichzelf op termijn uit de stad vertrekken. Bij de lagere en hogere klassen speelt dit geen rol. Een tweede cluster verwijst naar een groene, milieuvriendelijke en veilige leefomgeving. Dit is voor iedereen belangrijk en geeft geen verschillen tussen de onderscheiden groepen, ongeacht klasse of toekomstbeeld. Een derde cluster met een betaalbare

woning die vlot met het openbaar vervoer of als fietser of voetganger bereikbaar is, en een vierde dat focust op recreatie-, opvang- en onderwijsmogelijkheden van de kinderen, geven evenmin verschillen tussen de onderscheiden klassen. Enkel elementen uit het laatste cluster (autogebruik, makkelijke bereikbaarheid met de auto en voldoende parkeerplaatsen) zouden mensen uit de lagere en de middenklasse in de toekomst kunnen doen verhuizen.

3.4 De stad als motor voor sociale mobiliteit: een nieuwe middenklasse creëren

Een laatste mogelijkheid is dat de stad zelf als motor fungeert voor sociale mobiliteit en op die manier ook haar eigen middenklasse creëert. Hierbij spelen twee elementen een cruciale rol: het profiel van de instroom van nieuwkomers in Brussel, en hetgeen er in Brussel zelf gebeurt met zowel de instromers als de Brusselaars die reeds in de stad wonen.

De instroom in Brussel wordt bepaald door deze vanuit de andere Belgische gewesten, en deze vanuit het buitenland. Belangrijk is de leeftijd van de instromers, ruim de helft is niet ouder dan 30, hetgeen nogmaals het potentieel onderstreept. Op basis van de financiële definitie is de verhouding middenklassers die instroomt vergelijkbaar met deze van de Brusselaars zelf, al zijn er verschillen tussen de instromers uit andere Belgische gemeenten die significant meer tot de middenklasse behoren dan diegenen die vanuit het buitenland naar Brussel komen. Dit verschil verdwijnt evenwel als we naar het diplomaniveau en de arbeidssituatie kijken, waarop zowel Belgische nieuwkomers als deze uit het buitenland hoger scoren dan de oorspronkelijke Brusselse bevolking. Nieuwkomers gebruiken dus wel een potentieel om ook financieel naar de midden- of hogere klasse door te groeien. Om deze evolutie nader in kaart te brengen is de momentopname van het surveyonderzoek te beperkt, maar het demografische luik van het Bruxodusonderzoek biedt wel een inzicht in dit mechanisme. Op basis van een longitudinale analyse van de wisselwerking tussen Brussel enerzijds en Vlaanderen en Wallonië anderzijds blijkt dat de grootste inkomenstoename gerealiseerd wordt door personen die vanuit de andere gewesten naar Brussel kwamen wonen. Hoe recenter deze instroom, hoe groter de verschillen die gerealiseerd worden (Surkyn & Willaert, 2019). Brussel speelt dus wel degelijk een centrale rol in het bevorderen van de sociale mobiliteit van deze groep.

Uit bovenstaande demografische analyse blijkt eveneens dat de meerwaarde die de geboren en getogen Brusselaars realiseren beperkter is. Voor een beleid dat er op gericht is de middenklasse in de stad te houden, geniet de groep lager geschoolde Brusselaars minder prioriteit. Dit wordt onrechtstreeks bevestigd door het onderzoek van Van Crieckingen (2012). Wanneer de Brusselse beleidsmakers het hebben over sociale mix, heeft men het niet over een beleid gericht op het wegwerken van de sociale ongelijkheid, maar richt men zich op de ruimtelijke segregatie en de herwaardering van buurten met een woonbeleid gericht op de middenklasse (o.a. via de

wijkcontracten die mikken op het mooier en veiliger maken van de buurt, via premies voor renovatie ...). Deze beleids optie wordt eveneens geïllustreerd door de vaststelling dat die sociale mix gewenst is in de huidige achterstandswijken, maar niet gericht op de integratie van armere stadbewoners in de rijkere buurten. Dat sociale huisvesting slechts 8% van de woonmarkt uitmaakt, is een andere indicatie van dit beleid. Een beleid gericht op sociale mobiliteit van de armere klasse vereist een andere aanpak dan het huidige beleid dat focust op 'moving the poor' (Van Crieckingen, 2012).

4 DISCUSSIE

4.1 De middenklasse als financiële garantie

Hoe ziet de Brusselse middenklasse er uit? Het antwoord erop is niet eenduidig. Het begrip 'middenklasse' verwerd tot een politiek containerbegrip, en het blijft verre van duidelijk wie men tot die middenklasse rekent. Hermans noemt het zelfs 'een vormeloze sociale groep, waar politicus en kiezer zich op kan beroepen, verbergt handig strijdige belangen en de nood aan effectieve keuzes in ons politiek proces' (Hermans, 2019, p47). Op de voor- en nadelen van de verschillende benaderingen werd in het eerste deel van deze paper dieper ingegaan.

Maar ongeacht de invulling die men aan het begrip geeft, wordt het meestal gelinkt aan de bewering dat 'de middenklasse de stad verlaat', waarbij de focus ligt op het suburbanisatieproces van Brussel naar de omliggende gemeenten in Vlaams- en Waals-Brabant. De politieke ambitie is om de middenklasse in de stad te houden, vanuit de paradoxale vaststelling dat Brussel het derde rijkste gewest van Europa is, maar een relatief arme bevolking heeft. Terzelfdertijd wordt het omringd door regio's met rijke inwoners die wel in Brussel werken, maar er geen belastingen betalen. Dit fenomeen noemt men ook wel de 'Brusselse paradox'. Het suburbanisatieproces in Brussel is evenwel een complex gegeven. Uit het Bruxodusonderzoek blijkt niet alleen dat een groep middenklassers Brussel verlaat, maar eveneens een vrij grote groep uit de lagere klasse van wie er een deel gedwongen de stad hebben verlaten. Omgekeerd heeft Brussel de hoogste retentiegraad voor hogergeschoolden van de grote Belgische steden¹³. Stadsvlucht betekent dus niet automatisch een vertrek van de hoogste verdiemers, en evenmin zijn de pendelaars allemaal gewezen Brusselaars die nu in de omliggende gemeenten wonen. Hierbij komt dat, in tegenstelling tot de meeste andere Belgische steden, de buitenlandse migratie aan de basis ligt van de groei van het BHG. Waar deze buitenlanders bij het bepalen van de interne migratiestromen niet gerekend worden bij diegenen die vanuit andere Belgische gemeenten naar

---

¹³ Zie appendix 2.

Brussel verhuizen, vertegenwoordigen ze wel een deel van de uitstroom vanuit Brussel naar deze gemeenten, hetgeen bij een vergelijkende analyse tussen steden vaak niet in rekening wordt gebracht.

De migratie- en verhuisbewegingen van en naar Brussel zijn complexer dan het clichébeeld van een vertrekkende middenklasse, steunend op een statische benadering van de stad. Het demografische luik van het Bruxodusproject (Surkyn e.a., 2019) toont net aan dat, om dit suburbanisatie proces te begrijpen, een analyse van de manier waarop het onderwijs en de economie binnen Brussel werkt, cruciaal is. Het vergelijken van indicatoren, en zeker als men veronderstelt dat men met deze indicatoren de evolutie van eenzelfde populatie over de tijd meet, kan hoogstens een partieel beeld van de werkelijkheid opleveren.

4.2 De dynamiek van de middenklasse

Wil men de middenklasse in Brussel begrijpen, dan moet de dynamiek ervan centraal komen te staan. De verschillende benaderingen van de middenklasse illustreren dat de financiële draagkracht van de instromers misschien wel beperkter is dan deze van de uitstromers, maar dat het potentieel van deze eerste essentieel is. Al is de financiële draagkracht van de instromers beperkt, qua profiel liggen zowel de scholingsgraad als de positie op de arbeidsmarkt hoger bij de instromers dan bij de lokale Brusselse bevolking. Brussel fungeert dus voor een deel van deze instromers als een 'emancipatiemachine' die zorgt voor een opwaardse sociale en financiële mobiliteit. Dit ligt in de lijn van buitenlands onderzoek (zie o.a. Platvoet e.a., 2005) dat de aantrekkelijkheid van steden als 'creative cities' belicht, die aantrekkelijk zijn voor jonge professionals. Het zijn vooral bepaalde steden en/of buurten die hierbij populair zijn (zie ook de back-to-the-city-movement, Florida, 2017). Daarom noemt men het ook wel 'youthification' (Moos, 2016), jongere hooggeschoolde inwijkelingen die naast de arbeidsmarkt ook worden aangetrokken door hippe buurten met attractieve horeca, vlot bereikbaar voor het openbaar vervoer, aantrekkelijk onderwijs, investeringen in groen, in water in de stad ... Men zou kunnen stellen dat men eigenlijk het urbane deels in het suburbane transformeert, hetgeen ook een deel van de bestaande middenklasse weet te charmeren.

Een deel van de middenklasse deelt deze aspiratie niet of vindt geen geschikte woning die aan hun wensen voldoet, en deze stroomt door naar de omliggende gemeenten. Naast geschikte betaalbare woningen zijn ze vooral op zoek naar een veilige en groene leefomgeving die gemakkelijk bereikbaar is met de auto. De preferentie van de auto boven het openbaar vervoer speelt een doorslaggevende rol in dit keuzeprocess (zie ook Te Braak e.a., 2020). Als de transitie gepaard gaat met gezinsvorming en de aankoop van een woning is het moeilijk dat deel van de middenklasse in de stad te houden. De hogere en lagere klassen zijn flexibeler, de eerste zijn

veelal genoodzaakt Brussel te verlaten al willen ze er liever blijven, de laatste hebben dan weer financiële mogelijkheden om een eventuele terugkeer te overwegen als ze dat willen.

Deze vervanging maakt deel uit van de noodzakelijke stedelijke dynamiek die voor de verandering van de middenklasse zorgt. Blijft de 'oude' middenklasse, dan komt er zand in de emancipatiemachine van de stad als springplank voor nieuwkomers. Wil de stad deze functie blijven spelen, en ook zijn economische dynamiek behouden, dan moet er ook doorstroming gecreëerd worden.

4.3 Welk beleid voor de middenklasse?

De stedelijke dynamiek staat niet op zichzelf, maar is deels het resultaat van politieke keuzes. De instrumenten van de beleidsmakers zijn beperkt, en liggen zowel binnen het domein van de stadsplanning als van het sociaal beleid. Zeker in Brussel is de huizenmarkt voornamelijk een private markt, en dus in handen van eigenaars en projectontwikkelaars die enkel in trendy buurten gaan investeren als deze meer opbrengen dan een investering in de kantoormarkt. Ongeacht de ontwikkelingsplannen van het BHG, is met zo'n 7% van de wooneenheden op de sociale woonmarkt, de beleidsmarge op dat vlak klein.

Als het erom gaat de stedelijke dynamiek te ondersteunen, valt bij beleidsmensen en stadplanners vaak de term 'social mix', dat tegelijk het dualiseringsprobleem moet oplossen en tot meer sociale cohesie moet leiden. In Brussel tracht men dit onder meer te realiseren via de wijkcontracten. De resultaten van buitenlands onderzoek nopen tot enige voorzichtigheid over een dergelijke wijkgerichte aanpak met als doel een sociale mix en een hogere mate van maatschappelijke integratie te bereiken. Met een dergelijke aanpak focust men zelden of nooit op betere middenklassebuurten, maar bijna exclusief op migrantenbuurten of achterstandswijken. Dit maakt deel uit van een integratievisie waarbij men uitgaat van de redenering dat door beperkt contact met de autochtone bevolking, immigranten hun eigen taal en cultuur behouden, wat dan weer tot drempels leidt in het onderwijs en op de arbeidsmarkt waardoor deze groep in een vicieuze cirkel belandt. Nu is nergens bewezen dat de buurt een efficiënt integratiekader vormt voor deze bevolking (Blokland, 2008). 'Spatial mixing' leidt niet noodzakelijk tot 'social mixing', en verhoogt op zich de kansen van de lagere klassen niet. Het zijn de sociale netwerken die men uitbouwt, en die los staan van de buurtnetwerken, en vooral het onderwijs en de economische ontwikkeling die de kansen verhogen en de stad als integratiemechanisme haar rol laat spelen. Doff (2010) ziet de buurt wel als een secundair ondersteunende omgeving die een positief effect heeft als aan de basisvoorwaarden van institutionele ondersteuning, en vooral dan het onderwijs, is voldaan. Anderen (Manley e.a. 2012) onderstrepen eveneens dat buurteffecten erg beperkt zijn in vergelijking met de effecten inzake onderwijs en gezondheidszorg. Het beleid dient zich dus op die sociale dynamiek te richten en

het ondersteunen van die functies die de sociale cohesie van het stadsleven bevorderen. De nieuwe jongere middenklasse speelt hierbij wel een belangrijke rol omdat ze er via het onderwijs, de arbeidsmarkt en de mobiliteit voor zorgen dat de intermediaire structuren die intergenerationele mobiliteit ondersteunen blijven bestaan omdat ze deze ook als essentieel beschouwen (zie Castells, 1996; Butler, 1999).

Sociale ongelijkheid valt niet via een sociale mix in de buurt op te lossen, maar een beleid gericht op sociale mix heeft integendeel soms het omgekeerde effect. Bij het herstructureren van stadswijken worden de oudere en goedkopere huurwoningen vaak vervangen door duurdere huur- en koopwoningen. Gentrificatie jaagt lagergeschoolden weg uit een bepaalde buurt, waarbij de middenklasse de nieuwe wooneenheden deels gaat overnemen. Zowel het onderzoek van De Laet (2018) als het Bruxodussurvey bewijzen dat deze uitstroom van mensen uit de lagere klasse in Brussel een feit is, en dat een groot deel van hen niet vrijwillig uit Brussel zijn weggetrokken en als ze een mogelijkheid zien, willen terugkeren. Hun tewerkstellingsmogelijkheden zijn in de nieuwe omgeving meestal ook beperkter dan in de stad.

Men kan niet beweren dat wijkcontracten geen effect hebben, maar ze zijn met het verhogen van de veiligheid en de netheid en het verlenen van premies vooral op de middenklasse gericht. In dat opzicht houden ze een deel van de middenklasse in de stad, al is het moeilijk te achterhalen of deze inwoners anders ook niet zouden gebleven zijn. Vooral de middenklassers die voor een interne verhuis voor de 19de eeuwse arbeiderswijken van de eerste kroon opteerden, zien zichzelf later eventueel wel vertrekken. In het stadscentrum of de meer residentiële tweede kroon lijken ze veel meer een gepaste woonomgeving te vinden.

Toch blijft een beleid voeren voor de middenklasse delicaat. Bij gentrificatie is het de middenklasse die de lagere klasse uit de stad dreigt te verdrijven, en bij suburbanisatie verdwijnt dan weer een deel van de middenklasse uit de stad. Beide worden veelal als negatief gepercipieerd. Wil men een nieuwe middenklasse in de stad houden, en ook de lagere klassen op termijn perspectief bieden, dan zijn het onderwijs en de economie de belangrijkste hefboomen. Het beperken van sociale ongelijkheid is op dit vlak belangrijker dan het streven naar het opheffen van ruimtelijke segregatie. Sociale cohesie en sociale mobiliteit zijn veel afhankelijker van sociale en culturele netwerken dan van buurtnetwerken. Het beleid moet in zijn keuzes het introduceren van een nieuwe middenklasse in de buurt en het creëren van een nieuwe middenklasse in de achterstandswijken verzoenen. Dit neemt niet weg dat er zeker oog moet zijn voor de manier waarop de gedeelde ruimtes in de buurt georganiseerd worden, maar dit gaat problemen als werkloosheid, wrijvingen door taal- en cultuurverschillen, schooluitval ... niet oplossen. Een stedelijk beleid dient met al deze aspecten rekening te houden.

4.4 Verder onderzoek

Een element dat cruciaal blijkt om mensen in de stad te houden, of om diegenen die de stad hebben verlaten terug te doen keren, is de 'gehechtheid aan Brussel'. Het feit dat voor het merendeel van de inwoners en verhuizers de kenmerken van de leefomgeving belangrijker zijn dan deze van de woning, sluit hier deels bij aan, net als het belang van het 'stadsleven' om op termijn in Brussel te blijven. Een verdere uitdieping van deze 'gehechtheid', en de link met sociale cohesie en 'sense of belonging' opent dan ook een interessante piste om onze initiële vragen verder uit te diepen.

5 LITERATUUR

- Abts K., Meuleman B. & Swyngedouw M. (2019). Wie is de middenklasse en wat denkt ze? *Samenleving en Politiek*, jaargang 26, n°1, p16-23.
- Atkinson A. B. & Brandolini A. (2011). *On the Identification of the 'Middle Class'*, ECINEQ Working Paper 2011-217. Verona, Italy: Society for the Study of Economic Inequality. <http://www.ecineq.org/milano/WP/ECINEQ2011-217.pdf>
- Autor D. & Dorn D. (2013), The growth of low-skill service jobs and the polarization of the US labor market, *American Economic Review* 103(5), p1553-1597.
- be gov (2019), *Gemeenschappelijke Algemene Beleidsverklaring van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering en het Verenigd College van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie*, Regeerperiode 2019-2024, Brussel: be.brussels.
- Blokland T. (2008). *Oog voor elkaar: veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad*. (Solidariteit en Identiteit). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Butler T. (1999). The new urban intermediaries? The new middle classes and the remaking of London, *Journal des anthropologues*, 77-78, 1999, p83-97.
- Castells M. (1996). *The Information Age: Economy, Society and Culture: 1. The Rise of Network Society*. Oxford, Blackwell.
- D'Agostino B. (2012). *The Middle Class Fights Back: How Progressive Democrats Can Restore Democracy in America*. Santa Barbara, CA: Praeger.
- Deboosere P., Eggerickx T., Van Hecke E. & Wayens B. (2009). *De Brusselse bevolking: een demografische doorlichting*. Synthesenota 3, Staten generaal van Brussel, Brussel: Brussels Studies.
- De Laet S. (2018). Ook de volksklassen verhuizen uit Brussel. Een analyse van de randverstedelijking van bevolkingsgroepen met een laag inkomen. Brussel: *Brussels Studies* [Online], Algemene collectie, nr 121, Online op 12 mars 2018, geraadpleegd op 30 april 2019. URL : <http://journals.openedition.org/brussels/1631> ; DOI : 10.4000/brussels.1631.
- D'Hooge L. (2016). Objectieve klasse, inschatting van klasse en stemgedrag in Nederland. *Sociologie*, 12(1), pp. 97-121.
- Doff W. (2010). *Puzzling neighbourhood effects Spatial selection, ethnic concentration and neighbourhood impacts*. Proefschrift tot behalen van een doctoraat in de Sociologie aan de Technische Universiteit Delft. Series: Sustainable Urban areas. Delft University Press.

- Dwyer R. E. & Wright E.O. (2019). Low-wage job growth, polarization, and the limits and opportunities of the service economy, *RSF: The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences* 5(4), p56–76.
- Fernández-Macías E. & Hurley J. (2017). Routine-biased technical change and job polarization in Europe, *Socio-Economic Review* 15(3), p563–585.
- Florida R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. Toronto: Basic Books.
- Florida R. (2017). *The New Urban Crisis. Gentrification, Housing Bubbles, Growing Inequality, and What We Can Do About It*. London: Oneworld Publication.
- Gornick J. C., & Jäntti M. (2013). *Income Inequality. Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Hermans M. (2019). De middenklasse, een vormeloze verzamelterm. *Sampol*, 26(1), p47-51.
- Holt-Jensen A. (2008). The dual city theory and deprivation in European cities. In *Housing Sociology. Proceedings of the CIB W069 Conferences 2005 and 2004*. CIB Publication 317. Rotterdam: International Council for Research and Innovation in Building and Construction. <https://www.irbnet.de/daten/iconda/CIB10423.pdf>.
- Key S.H. (2018). The persistence of white flight in middle-class suburbia. *Social Science Research*, volume 72, May 2018, p38-52.
- Manley D., van Ham M. & Doherty J. (2012). Social mixing as a cure for negative neighbourhood effects: evidence-based policy or urban myth?. In Bridge G., Butler T. & Lees L. (Eds) *Mixed Communities. Gentrification by stealth?* Chicago: The Policy Press. (151-168).
- Mollenkopf J. & Castells M. (1992). *Dual City: Restructuring New York*. New York: Russell Sage Foundation.
- Moos M. (2016). From Gentrification to Youthification: The Increasing Importance of Young Age in Delineating High-Density Living, *Urban Studies*, 53, n°14, November 2016.
- Murray C. (2012). *Coming Apart: The State of White America, 1960-2010*. New York, NY: Crown Forum Publishing.
- Oesch D. (2013) *Occupational change in Europe. How technology and education transform the job structure*, Oxford: Oxford University Press.
- Oesch D. & Piccitto G. (2019). The polarization myth: Occupational upgrading in Germany, Spain, Sweden and the UK, 1992-2015", *Work and Occupations* 46(4): p441–469.
- Piketty T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Platvoet L. & van Poelgeest M. (2005). *Amsterdam als emancipatiemachine*. Bussem: Uitgeverij Thoth.

- Pressman S. (2015). *Defining and Measuring the Middle Class*. AIER Working Paper 007, American Institute for Economic Research.
- Putnam R.D. (2015). *Our Kids: The American Dream in Crisis*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Reeves R., Guyot K. & Krause E. (2018). *Defining the middle class: cash, credentials, or culture?* Washington: The Brookings Institution, Report 7 May 2018. <https://www.brookings.edu/research/defining-the-middle-class-cash-credentials-or-culture>.
- Robben L., Van den Heede A. & Van Lancker W. (2018). *De lagere middenklasse in België*. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek.
- Sassen S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, N.J.; Princeton University Press.
- Savage M. (2001). Class Identity in Contemporary Britain: The Demise of Collectivism. In: Van Gyes G., De Witte H. & Pasture P. (Eds.). *Can class still unite? The differentiated work force, class solidarity and trade unions*. Aldershot: Ashgate.
- Surkyn, J. & Willaert, D. (2019). *Brusselse binnenlandse verhuisbewegingen als motor van demografische verandering: cohorten en sociaal-economische profielen (2001-2014/2011-2016)*, Interface Demography Working Paper no. 2019-02, Vakgroep SOCI, Vrije Universiteit Brussel.
- te Braak, P., Minnen, J., Glorieux, I., Surkyn, J., & Janssens, R. (2019). *BRUXODUS-SURVEY. Technisch rapport*. Brussel. Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel.
- te Braak P., Janssens R., Surkyn J. & Glorieux I. (2020). *Een cultuursociologische benadering van de Brusselse stadsvlucht*. Bruxodus Working paper 2020/1, Brussel: VUB.
- Van Criekingen M. (2012). Meanings, politics and realities of social mix and gentrification: a view from Brussels. In Bridge G., Butler T. & Lees L. (Eds) *Mixed Communities. Gentrification by stealth?* Chicago: The Policy Press. (169-184).
- Vaughan-Whitehead, D. (Ed.) *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the world of work*. Geneva: International Labour Office, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Vaughan-Whitehead, D., Vazquez-Alvarez, R., & Maitre, N. (2016). Chapter 1. Is the world of work behind middle class erosion? In Vaughan-Whitehead D. (Ed.), *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*. Geneva: International Labour Office, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Verdonck M., Taymans M. & Van Droogenbroeck N. (2012). *Evolutie en verwachting van de Brusselse middenklasse*. De cahiers van het BISA, n°3, december 2012, Brussels Instituut voor Statistiek en Analyse, Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.